

FÉLELEM ÉS RESZKETÉS, MEG EGY KIS KÉTSÉGBEESÉS

GYENGE ZOLTÁN

SZORONGÁS

Szinte már toposz, de igaz, hogy a szorongás fogalmát a filozófia, nevesül Søren Kierkegaard „találta fel” *A szorongás fogalma* című művében, különbséget téve a félelem és a szorongás között. A 20. század embere, a mindennapok világába vetett ember folyamatosan szorong, akkor is, ha ezt az életérzését meg tudja nevezni, akkor is, ha nem. Szorongását azonban meg kell különböztetnünk félelmeitől. Hiszen, mint említettük, a fogalom bár használatos, előtte reflexív módon nincs az a distancia, amely ezt a két életérzést pontosan megkülönböztethetővé tenné. Sokszor azt nevezzük félelemnek, amikor szorongunk, és szorongásnak, amikor félünk, lényegileg azért, mert nem tudunk számot adni arról, hogy pontosan mit érzünk; sokszor ez kimerül abban, hogy „valami” meghatározatlan rossz érzés tölt el bennünket. De azt már végképp nem tudjuk, hogy ez a rossz érzés mennyiben lehet gátló és mennyiben produktív erő – sőt, ez utóbbiról nem is álmodunk. Ezért ennek az alap-egzisztenciális élménynek a lényegét kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy pontosan számot tudjunk adni saját emocionális világunkról és cselekedeteinkről. Az első emberrel lépett be a szorongás a világba, ahogy azt éppen az egy évvel korábbi konferencián előadtam, így nem ismételném önmagamát. Csak emlékeztetőül annyit, hogy Ádám a tiltás miatt nem tud semmi biztosat, nem értheti, mi a jó és rossz, és mit jelent a halál. A nem értés egyenlő a szorongással, én továbblépnék ezen: általában a meg nem értés szüli a szorongást. Bár ezt ezerféle gyógyszerrel próbálja az orvoslás kezelni, döntően úgy, hogy elnyomja, és a beteg csak hülyén vigyorogjon ki a világra, létezik másféle gyógymód is, egészen pontosan az, hogy a szorongást nem elnyomni kell, hanem aktív erővé formálni.

Hegel szerint az ember számára, aki kilép az ártatlanság természetes állapotából (*natürliche Unmittelbarkeit*)¹ a bűnbe, az ártatlanság (tudatlanság) nem más, mint kiindulási pont. Ha az ember természeti állapotában megmaradna, akkor a szellem munkája semmivé válna. Hegel így fogalmaz:

¹ Hegel: *Werke* 17. 253. (G.W.F. Hegel: *Werke* in 20 Bdn. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1986.)

„A gyermeki ártatlanságban mindenképpen van valami vonzó és megható, de csak annyiban, amennyiben arra emlékeztet, amit a szellemnek létre kell hoznia.”²

A *szorongás*, a semmitől való meghatározatlan emóció, nem *félelem*, mert annak tárgya meghatározott, azaz tudom, hogy mitől félek, ha pedig nem tudom, akkor szorongok. A szorongás mint hajtóerő egyfajta mozgató princípium, amely az „álmodó szellemet” kiszakítja békés és nyugodt állapotából, és belelőki abba a térbe, amelyet az emberi világ folyamatosan változó történelme jelent. Abba a világba, ahol már lehet beszélni történelemről, ahol már lehet beszélni emberi szabadságról. Persze csak akkor, ha nem szed rá Prozacot.

FÉLELEM

Hogyan vélekedjünk akkor a félelemről. Kierkegaard egy másik műve éppen ezt a címet viseli: *Félelem és reszketés*. A félelem és rettegés (vagy reszketés) a Bibliában: „Félelem szálla rám, és rettegés, s megreszketetté minden csontomat” (Jób 4,14). De megtaláljuk a Zsoltárok könyvében: „Félelem és rettegés esett én reám, és borzadály vett körül engem” (Zsolt 55,6), valamint mint „félelem és aggodalom” (2Móz 15,16.) az exodusra vonatkoztatva: „félelem és aggodalom lepi meg őket; karod hatalmától elnémulnak mint a kő, míg átvonul néped, Uram!” (Maga a „félelem” kifejezést a Bibliában egyébként 84 helyen szerepel, a legkülönbözőbb kontextusban.)

A bibliai történet szerint egy olyan sajátos helyzetről van szó, amelynek lényege, hogy Ábrahám nem várt ajándékot kap az Úrtól: százesztendőős korában az ugyancsak idős Sára gyermekkel ajándékozza meg. Ezzel együtt Ábrahám előzmények nélküli felszólítást kap tőle: „Vedd a te fiadat, ama te egyetlenegyedet, a kit szeretsz, Izsákot, és menj föl Morijának földjére, és áldozd meg ott égő áldozatul a hegyek közül egyen, a melyet mondándok néked.” (Ter. 22, 2.)

² Hegel: *Werke* 8. 24.§. Anhang 3.

CARAVAGGIO: Izsák feláldozása, 1597-99

(Csak rövid kitérőként: Caravaggióknak ez a képe korábbi, mint a közismert 1601–1602-ben festett festménye. Itt Izsák nem küzd, hanem szinte nyugodtan figyeli az apja és az angyal beszélgetését.)

A bibliai történet szerint egy olyan sajátos helyzetről van szó, amelynek lényege, hogy Ábrahám nem várt ajándékot kap az Úrtól: százesztendőskorában az ugyancsak idős Sára gyermekkel ajándékozza meg. Ezzel együtt Ábrahám előzmények nélküli felszólítást kap tőle: „Vedd a te fiadat, ama te egyetlenegvedet, akit szeretsz, Izsákot, és menj föl Morijának földjére, és áldozd meg ott égő áldozatul a hegyek közül egyen, a melyet mondándok néked.” (Gen. 22,2.)

Mi a felhívásnak a lényege, és miért van jelen itt a félelem. A félelem reszketés konnotációja éppen az, hogy a hit segítségével lehet rajta túllépni. Azaz a felszólítás egy *próba*, a hit próbája. Az emberi értelmén kívül áll, felfoghatatlan, irracionális. Ennek az egész felhívásnak (akár Jób esetében is) nincs semmi kézzelfogható előzménye, mintha csak a semmiből lépne elő. Ámde mindkét esetben arról van szó, hogy az egyes abszolút viszonyba kerül magával az abszolútummal. Az értelem és megérthetőség világával tehát szemben áll a hit intranzigenciája, hajlíthatatlan bizonyossága. Ha pedig létezik az egyes közvetlen viszony az abszolútumhoz, ebből következik, hogy a hit szempontjából mindenféle egyház létezése nem csupán értelmetlenség, de szemben is áll a hit lényegével.

„Ábrahám hitt, és nem kételkedett, hitt a képtelenségben”.³ Mit tesz Ábrahám a felszólításra? Nem töpreng, nem kéri az Urat, hogy más áldozatot kérjen tőle, gondolja meg magát. Miért sietett Ábrahám? Miért nem várt? Vagy meg lehet az Urat kérni? Sőt lehet vele alkudni? Sodoma kapcsán Ábrahám már kért, kérése meghallgattatott.⁴ Mi a különbség? Ott Ábrahám nem a maga számára kért, hanem másokért könyörgött. Most viszont más a helyzet. A felhívást ő kapta, nem lehetett mást tenni, csak megtagadni vagy teljesíteni. Ám közben fél és reszket. A kereszténység előszeretettel a „megölésre”, sőt Ábrahám „áldozatára” helyezi a hangsúlyt, mintha Izsák nem számítana, pedig a *próba* jellegét már maga *Maimodidész* is kiemeli.⁵

A tragikus hős áldozata más. A tragikus hős az általános etikai világában marad, vegyük például Agamemnon esetét, akinek lányát kellene feláldoznia Artemisznak, hogy jó szelet kapjon a görög flotta. Ő egy meghatározott közösségi célért küzd, hőiesen ugyan, de az általánosnak akar megfelelni. Még akkor is, ha az istennő – ahogy azt a képen látjuk – az utolsó pillanatban megmenti a lányt.

La Fosse: Iphigénia feláldozása, c 1680

³ FR 32. S. Kierkegaard: *Félelem és reszketés* /FR/. Ford. Rác P. Péter. Európa Könyvkiadó, 1986.

⁴ Vö. Gen. 18,26–32.

⁵ Vö. Maimonidész: *A tévelygők útmutatója*. Jegyz. Klein Mór. Budapest, Logos, 1997.

ÖREG SZOLGA Hófehér nyakát szegénynek éles karddal
metszi el.

KLÜTAIMNÉSZTRA Ó jaj, én boldogtalan! Hát megbolondult
az uram?

ÖREG SZOLGA Helyén van az esze; csak tevéled és lányoddal
esztelen.

KLÜTAIMNÉSZTRA És milyen meggondolásból? Mily rossz
szellem űzi őt?

ÖREG SZOLGA Jóslat, mint Kalkhász kimondta, hogy útra
kelhessen hadunk.⁶

Egy megjegyzés: a *Kép és mítosz II*-ben⁷ már leírtam: Kalkhász az egyik legkülönösebb alak a görög mitológiában. Jóslat 1. nem kap jó szelet a görög hajóhad, hogy elinduljon Trója felé, ha Agamemnon nem áldozza fel lányát Artemisznak. Jóslat 2. a görög hajóhad végleg Trójában reked, amíg a Polüxenét fel nem áldozzák, nem kapnak megfelelő szelet. Kalkhász a görögök szerint jó, szerintem egy perverz meteorológus, aki nem szereti az ifjú és szép lányokat, ezért állandóan fel akarja áldoztatni őket, csak igaz legyen az időjárásjelentés. Euripidész így írja le Polüxené kivégzését:

„Nézd, ifjú, itt a mellem! Sújts, ha sújtanod
mellemre jobb netán. S ha nyakszirtem fölé
kívánsz lecsapni, készséggel nyújtom nyakam.
Az tette volna is, nem is, szánván a lányt;
végül vasával kettészelte légcsővét.” (Devecseri Gábor)

⁶ Ford. Devecseri Gábor. Budapest, Magyar Helikon, 1960.

⁷ Gyenge Zoltán: *Kép és mítosz II. A mitológia esztétikája*. Budapest, Typotex Kiadó, 2016.

PITTONI, Giambattista: Polüxené feláldozása

A két anya (Klütihaimnésztra és Hekabé) a bosszú istennői lesznek, bár Iphigénia sorsa nem pontosan ismert, az anya nem bocsát meg. Ez lesz Agamemnon végzete.

Ábrahám ezzel szemben túllép az etikain, viszonya nem relatív, hanem abszolút, mert magához az abszolútumhoz köti. A kérdésre, miszerint lehetséges-e az etikai felfüggesztése, itt kapunk választ. Etikai értelemben Ábrahám bűnös, hisz a mindennapi etikai mércének megfelelően a szabályokat akarja áthágni. Mózes egyik legfontosabb és általános érvényben fogant parancsa: ne ölj! A parancs abszolút és megkérdőjelezhetetlen, persze abban az értelemben, hogy ne gyilkolj öncélúan. Ugyanis a mindennapi életben lehetséges ezen általános parancsra nézve kivétel (pl. jogos védelem), itt pedig „az egyes mint egyes az abszolúttal abszolút viszonyban állni, és akkor az etikum nem a legmagasabb rendű”.⁸

⁸ FR. 201.

KÉTSÉGBEESÉS

A kétségbeesés (*Fortvivelse*) Kierkegaard egyik kései művének, *A halálos betegségnek*⁹ hihetetlenül pontos „találmánya”, amely az én betegségéről szól, és amelynek három általános formája lehet. Az első, ha nem tudjuk, hogy van önünk, a második, ha nem akarunk önmagunk lenni, és a harmadik meglepő módon: ha önmagunk akarunk lenni. A betegség „halálos” jellege éppen az, hogy nem lehet belehalni. A kétségbeesés „torz viszony” (*Misforhold*)¹⁰, amely nem állapot, hanem folyamatos változás. Ezen belül megkülönböztetjük a végtelenség kétségbeesését, ellentétéként a végesség kétségbeesése, és továbbiakat is.

Ha hiányzik a végesség, és a reflexió csak a végtelenségre koncentrál, akkor az én fantasztikussá válik. Az én így önmagától távolodik, önmagától idegenedik el. Valóság helyett absztrakt, virtuális fantazmagória világában éldegél, ahol egyre jobban elveszti önmagát. „De azért, mert valaki ily módon fantasztikussá és ezért kétségbeesetté vált, még nagyon jól eléldegélhet, noha ez gyakran napvilágra kerül, és lehet látszatra olyan ember, aki mulandó dolgokkal foglalkozik, megnősül, gyereket nevel, tisztelet és megbecsülés övezi – és talán nem is látszik rajta, hogy mélyebb értelemben hiányzik az Énje. Ilyesmi miatt nem csapnak nagy hűhót a világban, mert az Én olyan dolog, ami iránt a lehető legkisebb érdeklődés nyilvánul meg, az viszont mindennél veszélyesebb, ha jelét adjuk annak, hogy rendelkezünk Énnel. A legnagyobb veszély önmagunk elvesztése, ami oly csendben bekövetkezhet, mintha semmit sem jelentene. Semmi más nem veszhet el ennyire észrevétlenül; minden más veszteséget, egy kar vagy láb, öt tallér vagy egy feleség elvesztését jobban megérzi az ember.”¹¹

Ennél is szörnyűbb a végesség kétségbeesése. A végesség csak a korlátokra reflektál, és nem mer azoktól elszakadni. Az ilyen ember azt hiszi el, azt fogadja el igaznak, amit közvetlenül érzékel, ami számára adottnak látszik, és nem képes a való világtól egy jöttányira sem elemelkedni. A barlang embere, vagy Nietzsche mocsárban ücsörgő honpolgára, aki (vagy ami) a biztonságot és rendet akarja, ezért nem csak a fél karját, hanem az énjét is boldogan oda-adná. Így érzi jól magát csak azért, mert sokan vannak. Mert tömegben van. Mert ő a tömeg. „Az ilyen ember elveszti minden eredetiségét, nincs benne semmi, ami az individuálisra emlékeztetne, az ilyen embernek szükségképpen és végérvényesen eltűnt az énje. Ez az arctalan, színtelen, szagtalan senki

⁹ A pontos cím: *Sygdomen til Døden* (Betegség, amely halálhoz vezet)

¹⁰ S.V. XI. 130. Kierkegaard: *Samlede Værker* (S.V.) I–XIV. A.B. Drachmann, J.L. Heiberg og H.O. Lange 14 Bde. København, Gyldendalske Boghandel, 1901–06.

¹¹ *HBT*. 40. S. Kierkegaard: *A halálos betegség*. Ford. Rácz Péter. Budapest, Göncöl Kiadó, 1993. (HBT)

hagyja magát és Énjét a „többiek” (*de Andre*) által bolondítani.”¹² Ennek köszönhető, hogy a kétségbeesésnek erre a formájára „jószerivel fel sem figyelnek a világon. Az ilyen ember éppen azáltal, hogy elvesztette Énjét, egyre tökéletesebben megállja a helyét az üzleti életben, igen hamar megcsinálja a szerencsését az emberek között. Semmilyen problémája vagy nehézsége nincs az Énjével és annak végtelenné tételével, simára van csiszolva, mint a parti kavicsok és közkézen forog, mint a forgalomban lévő pénzermék. Nagyon távol van attól, hogy valaki kétségbeesettnek tekinthesse, sokkal inkább olyan ember, aki megfelel a várakozásnak.”¹³ Ennek az embernek mindig számos fontos dolga van a világban, soha nem ér rá semmire, folyamatosan rohan, hiszen éppen ez teszi másik (és önmaga) szemében igazán fontossá. Ő minden körülmények között pontosan megfelel. Mindig mások engedelmes szolgája, mindig kiségit valakit, hogy önnön fontosságát hangsúlyozza. A salak embere (*copy-right by Nietzsche*) azt nem adhatja vissza éppen magának, amit rémületesen könnyen elveszített: az énjét. Vagy ahogy Kierkegaard fogalmaz: „A nyárspolgáriságból hiányzik a szellem minden jellegzetessége, és a valószínűségben oldódik fel, amelyen belül a lehetséges a maga szűk helyét megleti; így nincs meg a lehetősége, hogy Istenre terelődjön a figyelme. Fantázia nélkül – hiszen a nyárspolgárnak olyan sosem volt – tengeti életét a tapasztalatok egy bizonyos mindennapi világában; él, ahogyan sikerül, ahogy lehetséges, ahogy a dolgok történni szoktak, bármi legyen is a foglalkozása, csapos vagy államminiszter.”¹⁴ A nyárspolgár csak annak hisz, csak azt fogadja el, amit maga is lát és közvetlenül megtapasztal, ő az igazi materialista (csak az van, amit megeszek), korunk világának legerősebb vallása a materializmus (csak az számít, ami hasznos vagy hasznot hajt). Nem érdekli a korunk emberét a szabadság, autonómia, szellemi értékek, ő csak vetődik ide-oda, és „szellemtelenül győzedelmeskedik (*men aandløst triumpherer Spidsborgerligheden*).”¹⁵

* * *

Szorongás, félelem és kétségbeesés: az igazi egzisztenciál-bölcselet felé tett első lépések, amelyek aztán a 20. században teljesebben ki nem csupán a filozófiában, hanem a pszichoanalízisben, kiváltképp a *Viktor Frankl* által megalapozott egzisztenciál-pszichoanalízis elméletében és gyakorlatában, amikor evidensé vált, hogy az egzisztens létezés nem lehet ekvivalens az esszenciális vegetálással. De ez már egy következő elemzés tárgya.

¹² *HBT*. 41. („de Andre” – mások által) Vö. S.V.XI.147.

¹³ *HBT*. 41.sk.

¹⁴ *HBT*. 49.sk.

¹⁵ *HBT*. 50. A fordítást kissé módosítottam. Vö. S.V. XI. 154.